

BIJDRAGEN

**Van malefijtsrecht naar garnizoenskrijgsraden.
De transformatie van de militaire rechtspraak in de Nederlanden in de tweede helft
van de zestiende eeuw.**

door

ERIK SWART

Een van de structurele problemen van zestiende-eeuwse legers was het wangedrag van de krijgslieden jegens de civiele bevolking. Boeren en burgers liepen een voortdurend risico op moord, verkrachting, plundering, diefstal en afpersing door de soldaten die hun eigen overheid in dienst had genomen. In de Habsburgse Nederlanden, die een gebied omvatten van Delfzijl tot Duinkerken en van Terschelling tot Luxemburg, was dit niet anders. De landsheren van de Nederlandse gewesten - tot 1555 keizer Karel V, daarna koning Filips II - gaven in de jaren 1550 al uiting aan de angst dat hun onderdanen hierdoor minder of niet in staat zouden zijn om de oorlogskosten op te brengen, om maar te zwijgen over de *bereidheid* hiertoe. In de jaren 1570 en 1580 ervoeren leiders en overheden van de opstandelingen tegen Filips II, waaronder prominent prins Willem van Oranje, hetzelfde probleem.¹⁾ De behoefte om het wangedrag van de militairen te beteugelen noopte de overheden tot het nemen van maatregelen.

Het was in de zestiende eeuw al duidelijk dat het slechte gedrag het gevolg was van achterstallige of in het geheel in gebreke blijvende soldij. Het lukte echter zelden de grote hoeveelheid benodigd geld op te brengen en op tijd uit te keren. Een ander middel om het gedrag van de militairen beter te controleren en reguleren was de militaire rechtspraak. Maar hier stuitte overheden op de traditionele rechten en gewoonten van de soldaten. Het uit de Germaanstalige Nederlanden gerekruteerde, zogenaamde Nederduitse voetvolk deelde de organisatie en instituties van de uit het Duitse Rijk afkomstige Hoogduitse landsknechten. Het landsknechtenwezen had een sterk corporatief karakter, waarbinnen de gewone soldaten veel macht hadden.²⁾ Het beschikte ook over eigen, zelfstandige rechtspraak. Strafprocessen werden gevoerd volgens het door de keizer verleende malefijtsrecht.³⁾ Desondanks probeerden overheden hun greep op de militaire rechtspraak te vergroten. De steeds grotere rol van geschoolde juristen na 1550 is bijvoorbeeld evident. Militairen stonden sterk afwijzend tegenover deze geleerde heren.⁴⁾ Daarnaast probeerden civiele autoriteiten de exclusief militaire jurisdictie tot een minimum te beperken, hetgeen leidde tot een voortdurende competentiestrijd.

De centrale these van dit artikel is dat Willem van Oranje na het begin van de Opstand tegen het Habsburgse regime in Holland en Zeeland in 1572 brak met de traditionele

¹⁾ Ordonnantie 12 juni 1556, M. Beyaert, 'De monsterverrollen: sleutel tot de reconstructie van het militaire leven in de tweede helft van de 16^e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 21 (1975) 161-184 en 253-274, aldaar 166-167. Plakkaten 4 april 1586 en 26 september 1590 in, Fr.Adr. van der Kemp, *Magazyn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekelyk I* (Utrecht 1783) 76-77, 124.

²⁾ Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdam 2006) 58-61.

³⁾ Duits: 'Malefizrecht' en 'Malefizprozeß', van het Latijnse 'maleficium': misdaad of toverij.

⁴⁾ Vgl. Hans-Michael Möller, *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts* (Wiesbaden 1976) 185-186, 216.

rechtspraak van zijn Nederduitse landsknechten en deze verving door krijgsraden, waarin slechts officieren zitting hadden. Voor Oranje was het inperken van het wangedrag van zijn soldaten een halszaak. Het dreigde de broodnodige steun voor de Opstand van de toch al niet onverdeelde enthousiaste bevolking te ondermijnen. Voordat ik de belangrijke transformatie na 1572 weergeef, zal ik de ontwikkelingen tot aan de Opstand schetsen.

Karel V en Filips II

Tot 1547 berechttten Nederlandse stedelijke overheden alle vergrijpen die soldaten in garnizoenen pleegden. Dit deden zij op grond van hun privileges, die inhielden dat stedelijke rechters alle in hun rechtsgebied gepleegde delicten moesten behandelen. Dit veranderde met het plakkaat van 12 oktober 1547, dat de jurisdictie van stedelijke rechters in garnizoenen beperkte tot halsdelicten. Buiten de stad mochten zij ook andere vergrijpen doen vervolgen indien de overtreder geen bevelhebber of compagnie had.⁵⁾ Dit gaf aanleiding tot voortdurende competentiegeschillen die de Habsburgse regering in 1549 en 1552 nader regelde. Deze regelingen golden voor alle troepen die in de Nederlanden dienden, uitgezonderd de Hoogduitsers die anders waarschijnlijk niet in de Nederlanden wilden dienen.⁶⁾

Loslopende en weggelopen soldaten kregen onder Karel V ook te maken met de naar Frans voorbeeld ingestelde ‘prevôts des maréchaux’. Deze provoosten waren aangesteld omdat de bevoegdheden van gewone justitiële functionarissen ophielden bij de grenzen van stad, heerlijkheid of provincie. Aanvankelijk was er slechts één die het hele land mocht doorkruisen en vergrijpen waarin de schuld duidelijk was zelf mocht berechten. In 1552 kreeg hij een assessor toegevoegd om zijn last te verlichten.⁷⁾ De vele oorlogen van Karel V zorgden voor zoveel problemen met soldaten in vooral de zuidelijke gewesten, dat hij ook afzonderlijke ‘prevôts des maréchaux’ in de provincies benoemde. In vreedstijd waren vooral vagebonden het doelwit van deze provoosten, die in de Zuidelijke Nederlanden een vast officie werden.⁸⁾ In de noordelijke gewesten hebben zij nooit bestaan.

Vanaf 1552 was een regimentsorganisatie standaard voor het Nederduitse voetvolk uit de Nederlanden. Dit had mede tot doel wangedrag van soldaten beter te kunnen bestrijden. De kolonels, onder wie Oranje, kregen opdracht ‘bon ordre et justice’ te houden. Zij kregen hiertoe net als hun Hoogduitse collega’s van Karel V de bevoegdheid als ‘Gerichtsherr’ over hun soldaten.⁹⁾ Voor de rechtspraak beschikte elke regiment over een juridische staf identiek aan die van de Hoogduitse landsknechten. Er was een provoost die de politiemacht vertegenwoordigde en boosdoeners moest aanpakken. De stockmeester (cipier) en zijn stockknechten verrichtten de eigenlijke arrestaties en bewaakten de gevangenen. De scherprechter viel ook onder de provoost.

⁵⁾ Plakkaat 1547, Van der Kemp, *Magazyn*, I, 12-24, aldaar 19-21. J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits* (Utrecht 1934) 84-85.

⁶⁾ Alexandre Henne, *Histoire du Règne de Charles-Quint en Belgique III* (Brussel en Leipzig 1858) 210. A.L.P. de Robaulx de Soumoy, *Étude historique sur les tribunaux militaires en Belgique* (Brussel 1858) 36-38. Vgl. de ordonnantie van 2 juni 1555, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas (ROPB)*. J. Lameere ed. 2e reeks, VI (Brussel 1922) 468-469.

⁷⁾ Henne, *Histoire du Règne*, 205-206, 208. Robaulx, *Étude*, 30-31. Arnold Schillings, ‘Het officie van Raet-assesseur van den heere Provoost van den Hove en van den heere Drossart van Brabant’, in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen* (Brussel en Parijs 1947) 483-489, aldaar 485-487.

⁸⁾ Robaulx, *Étude*, 26. Schillings, ‘Het officie’, 483, 489. Instructies voor ‘prevôts’ uit 1565-1596, Algemeen Rijksarchief, Brussel (ARAB), Audiëntie, inv. nr. 802, fol. 17-18, 19-20, 62-63v, 67-69v, 110-111.

⁹⁾ Reinhard Baumann, *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg* (München 1994) 92, 104, 108. Möller, *Das Regiment*, 127-132, 205-208. Aanstelling Oranje 1552, de correspondentie van Willem van Oranje nr. 11244, 11-07-2007, URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/11244> (hierna WVO). Henne, *Histoire du Règne*, 50-51. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 17, 48.

Daarnaast had elk regiment een scholtis, een militaire schout, die als de kolonel besloot tot een rechtszaak, de rechtbank voorzat en tevens notaris van het regiment was. Hij beschikte over een gerechtsschrijver als secretaris en een gerechtswaiver als deurwaarder en bode.¹⁰⁾

De kolonel mocht in juridische kwesties naar eigen inzicht optreden. Hij kon overtredingen disciplinair afdoen, maar ook tot een proces besluiten. In het laatste geval liet hij een regimentsrechtbank formeren. Voor vergrijpen waarop een lijfstraf stond vond een strafproces plaats, anders een civiel proces. Dit onderscheid bestond in de Nederlanden ook buiten het leger. Het aantal civiele processen moet veel groter zijn geweest dan het aantal strafprocessen, maar hierover is maar weinig overgeleverd.¹¹⁾ Over het strafproces volgens malefijtsrecht is meer bekend. De scholtis zat zoals gezegd de rechtbank voor en de provoost functioneerde als aanklager. De bank bestond verder uit leden van de compagniesstaven; namens de gewone soldaten waren dit de door hen maandelijks verkozen zogenaamde 'voerders'. Meestal voerden noch de provoost noch de aangeklaagde voor de rechtbank zelf het woord, maar hadden zij een 'voerspraak', een militair die voor hen als pleitbezorger optrad. Het proces vond plaats in het openbaar, in open lucht en duurde drie dagen.¹²⁾

Aangezien beide partijen hun standpunt konden verdedigen en schriftelijke getuigenissen overleveren, lijkt hier sprake te zijn van de zogenaamde ordinaire procedure. Deze kwam verder in de Nederlanden zelden voor. Gebruikelijk waren extraordinaire processen, waarbij de rechtbank na het vooronderzoek meteen een vonnis velde en de aangeklaagde zich niet mocht verdedigen. De verdachte was voorwerp van onderzoek en geen partij.¹³⁾ Dat Nederduitse soldaten hier een privilege genoten is niet verwonderlijk. De regimentsrechtspraak van de landsknechten verschafte hen medezeggenschap en meebeslissingsrecht. Dit manifesteerde zich duidelijk in de voerders die in de bank zitting namen, maar ook via de 'Umstand', de verzamelde soldaten die de zitting bijwoonden in vorm van een 'Ringe' rond de rechtbank. De kolonel mocht aanwezig zijn bij het proces en kon het vonnis casseren, maar moest terdege rekening houden met zijn manschappen.¹⁴⁾ In 1561 werd wel bepaald dat als 'dat malefeyts recht toe besitten ongelegen ware', de geformeerde rechtbank zonder proces een oordeel mochten vellen.¹⁵⁾

De regimentsrechtbanken waren zeker niet voldoende om wangedrag te beteugelen. In 1553 creëerde Karel V voor het leger te velde de 'auditeur du camp' en de 'capitaine de justice du camp'. De eerste, mogelijk van Italiaanse oorsprong, was een rechtsgeleerde die de opperbevelhebber juridisch advies moest geven, betrokken was bij het inwinnen van informatie over delicten en indien kolonels in gebreke bleven zelf mocht optreden tegen boosdoeners. De tweede functioneerde als generaal provoost. Hij surveilleerde actief in de omgeving van het kamp, eventueel vergezeld door regimentsprovoosten. Soldaten die de 'capitaine' op heterdaad betrapte mocht hij zelf berechten en laten executeren. Andere gevallen moest hij aan de verantwoordelijke kolonel of de veldmaarschalk overdragen. Tijdens marsen volgde de 'capitaine' het leger om achterblijvers op te pakken. De veldmaarschalk was - net als in Engeland, Frankrijk en het

¹⁰⁾ Staf Oranje 1552, Koninklijk Huisarchief, Den Haag (KHA), A 11/X 3. Henne, *Histoire du Règne*, 52-53, 63. Möller, *Das Regiment*, 132-176.

¹¹⁾ Baumann, *Landsknechte*, 106. Möller, *Das Regiment*, 127-128, 189-197. J. Monballyu, 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16e eeuw', in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg ed., *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 1991) 120-132, aldaar 124-125.

¹²⁾ Möller, *Das Regiment*, 189-196, 208-215, 229-234. Baumann, *Landsknechte*, 106-107. Robaulx, *Étude*, 17, 20-21.

¹³⁾ Möller, *Das Regiment*, 193-196. Monballyu, 'Het onderscheid', 126-131, 132.

¹⁴⁾ Baumann, *Landsknechte*, 104-107. Möller, *Das Regiment*, 127, 129-132, 215-218.

¹⁵⁾ *ROPB* VIII, 143 (art. 11).

Duitse Rijk - het hoofd van de militaire justitie.¹⁶⁾ In 1555 formaliseerde Karel V voor het veldleger een krijgsraad voorgezeten door de veldmaarschalk, die voorheen slechts sporadisch had bestaan. De jurisdictie van deze krijgsraad is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk behandelde hij alleen (bepaalde) gevallen die door de 'capitaine' en de 'prevôts des maréchaux' waren opgepakt.¹⁷⁾

Het Waalse voetvolk, gerekruteerd in de Franstalige gewesten van de Nederlanden, was pas vanaf 1556 in regimenten geformeerd. Ook Waalse kolonels kregen juridische bevoegdheden en hadden de beschikking over een eigen provoost en beul. De aard van de rechtspraak hier is minder duidelijk. Waalse soldaten hadden wel recht op een proces, maar van ordinaire procedure en meebeslissingsrecht van de soldaten zal geen sprake geweest zijn.¹⁸⁾

Al deze pogingen om de militaire rechtspraak te verbeteren en misdaden van (voormalige) soldaten jegens de bevolking te bestrijden, hadden in de praktijk weinig effect. Hier van getuigen herhaaldelijke ordonnanties van de Habsburgse regering over rondtrekkende soldaten, vagebonden en desertie uit de jaren 1556-1559 en 1566-1567.¹⁹⁾

Oranje en Holland na 1572

De Nederduitse soldaten die vanaf 1572 in dienst van de opstandige Staten van Holland en Willem van Oranje vochten, namen hun traditionele rechtspraak op. Een voorbeeld uit Noord-Holland in 1573 staft dit. Begin december vond in Alkmaar een volledig strafproces volgens het malefijtsrecht plaats tegen twee kapiteins en een luitenant, dat alle hierboven verhaalde kenmerken vertoonde. De provoost trad op als aanklager, de aangeklaagden hadden een 'voorspraak', de gewone soldaten kwamen schriftelijk op voor hun kapiteins en de verdediging liet meer dan vijftien getuigen opdraven. Het proces duurde drie dagen (2-4 december) en vond 'openbaerlick' plaats. De kolonel over de compagnieën in de stad bracht na de vrijspraak van de verdachten nieuwe bezwarende getuigenissen naar voren. Maar niemand sloeg hierop acht en het vonnis bleef staan. De macht van de kolonel - en de overheid - in dit soort rechtsspraak had duidelijk zijn grenzen.²⁰⁾

Maar in Zuid-Holland was van de traditionele rechtspraak geen sprake meer. Onder Oranje verdween in 1573-1574 de hele corporatieve landsknechtenorganisatie. Hij gaf de militaire justitie in handen van de kapiteins, die daders naar eigen goeddunken mochten straffen. In garnizoenen moesten de kapiteins in geval van overtredingen in het huis van de gouverneur bijeenkomen om vonnis te geven. Regimentsstaven hadden voortaan nog wel een provoost, maar de scholtis en zijn staf waren verdwenen. Gewone soldaten waren voortaan duidelijk uitgesloten. De Unie van Utrecht, het militaire bondgenootschap van 1579 dat later als een soort grondwet van de Republiek zou gaan fungeren, nam al deze wijzigingen over.²¹⁾

¹⁶⁾ Henne, *Histoire du Règne*, 217-219. Robaulx, *Étude*, 39-41, 42-45. Swart, *Krijgsvolk*, 94. Lazarus von Schwendi, 'Kriegs Diskurs' (1577) in: Eugen von Frauenholz ed., *Lazarus von Schwendi. Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht* (Hamburg 1939) 192-287, aldaar 268-269. *Giornali del Principe d'Orange nelle guerre d'Italia dal 1526 al 1530 (sacco di Roma - guerra di Napoli - assedio di Firenze)*. A.D. Pierrugues ed. (Florence 1897) 70.

¹⁷⁾ Robaulx, *Étude*, 24, 47-48. Henne, *Histoire du Règne*, 206-207, 211.

¹⁸⁾ Robaulx, *Étude*, 23, 48-49. Henne, *Histoire du Règne*, 50-51, 53, 206. Swart, *Krijgsvolk*, 95.

¹⁹⁾ Beyaert, 'De monsterrollen', 167 (noot 33).

²⁰⁾ Swart, *Krijgsvolk*, 95-96. Pieter Bor, *Oorsprong, begin, ende vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (4e druk; Amsterdam, 1679-1684), boek VI, 457-459.

²¹⁾ Artikelbrief 6 augustus 1573, L.M. Rollin-Couquerque, 'Oude strafwetpleging voor ons krijgsvolk te lande 1572-1705', *Militair-rechtelijk tijdschrift* 38 (1942-1943) 91-182 en 375-380, aldaar 379-380. Artikelbrief 19 mei 1574, WVO 11450. Ordonnantie 23 januari 1578, WVO 12573. Artikelbrief zelfde datum, WVO 11016. Ordonnantie 28 februari 1579, KHA, A 11/XII 5. Swart, *Krijgsvolk*, 61-64.

De reden voor het verdwijnen van de traditionele militaire rechtspraak is evident; de toestand van de rechtshandhaving in Zuid-Holland was abominabel. Oranje zelf schetste in augustus 1573 een dramatisch beeld van het platteland, waar naast gedeserteerde soldaten, vagebonden, straatrovers, moordenaars, afpersers en brandstichters vrijelijk hun gang konden gaan. De civiele magistraten lieten na hiertegen op te treden. Ook in sommige steden was sprake van omvangrijke wetteloosheid. Onder andere het stadsbestuur van Leiden klaagde hierover. De burgers aldaar dreigden te vluchten of de wapens op te nemen tegen Oranjes garnizoen.²²⁾ Het wangedrag van de soldaten dreigde dus de morele en economische steun voor de prins, wiens positie uiterst benard was, te ondermijnen.

Oranje poogde de situatie verder te verbeteren door provoosten aan te stellen met verregaande bevoegdheden om zaken zelf af te handelen; een proces was niet nodig. Daarnaast kreeg elke garnizoensstad een sergeant-majoor (wachtmeester), die mede tot taak had te waken over het gedrag van de soldaten. In 1573-1574 had Oranje hen zelfs het inwinnen van informatie over misdaden in voorbereiding op aanklachten toebedeeld, maar hier was tegen 1578 geen sprake meer van.²³⁾

Militair historicus J.W. Wijn constateerde reeds in 1934 de verdwijning van de traditionele rechtspraak van de Nederduitse soldaten en suggereerde in dit verband een overgang van accusatoire naar inquisitoire rechtspraak.²⁴⁾ Dit is echter onjuist. In de accusatoire rechtspraak hing strafvervolgning af van het slachtoffer of zijn familie; zij stonden in voor de vervolging van een misdrijf. Maar hiervan was in de zestiende eeuw in de Nederlanden zo goed als geen sprake meer. Zowel de ordinaire als de extraordinaire procedure waren inquisitoir van aard. Hierin liet de overheid informatie inwinnen over misdaden en een aanklacht formuleren.²⁵⁾ Dit werk deden in de strijdkrachten gewoonlijk de provoosten. Wel verloren de Nederduitse soldaten in Holland en Zeeland met het verdwijnen van het malefijtsrecht het recht op de ordinaire procedure. Voor debat en verdediging van de verdachte bestond geen mogelijkheid meer.²⁶⁾ De openbaarheid was vrijwel zeker ook verdwenen. De soldaat werd in deze ontwikkeling in grotere mate van subject tot object van rechtspleging.

Over welke vergrijpen de kapiteins zelf recht mochten spreken bestond onenigheid. Het Hof van Holland, het hoogste rechtsorgaan van het gewest, wilde aanvankelijk helemaal niets weten van een afzonderlijke militaire jurisdictie. Het claimde in 1573 van oudsher alle misdaden in Holland te mogen berechten. Dit was niet alleen in strijd met de ordonnantie van 1547, maar ook met de hertog van Alva's ordonnantie op de criminele justitie uit 1570, die ook in Holland en Zeeland van kracht was. De koninklijke landvoogd en opperbevelhebber had hierin de militaire jurisdictie zelfs uitgebreid. Deze omvatte nu alle door militairen bedreven delicten, behalve misdaden begaan vóór indiensttreding en halsdelicten buiten het garnizoen gepleegd.²⁷⁾ De claim van het Hof was niet alleen onjuist maar ook onrealistisch, gezien de hoeveelheid zaken die het zou moeten behandelen. Bovendien was Oranje het er niet mee eens. In 1575-1576 werd hem expliciet het handhaven van de militaire discipline en het bestraffen van overtreders opgedragen. Uiterlijk september 1576 erkenden de Staten

²²⁾ Aanstellingen provoosten, 28 mei en 17 augustus 1573, WVO 2617 en 1612. Leiden aan Oranje, 23 augustus en 2 september 1573, WVO 4722-4723.

²³⁾ Aanstellingen provoosten 1574, WVO 2613, 2617-1618. Aanstelling sergeant-majoor te Rotterdam, 6 oktober 1574, WVO 2783. Artikelbrief 1574, WVO 11450. Krijgsartikelen 1578, WVO 11016.

²⁴⁾ Wijn, *Het krijgswezen*, 92-94, 95, 100.

²⁵⁾ Monballyu, 'Het onderscheid', 121, 123, 125-126.

²⁶⁾ Artikelbrief 19 mei 1574, WVO 11450. Monballyu, 'Het onderscheid', 131-132.

²⁷⁾ Van der Kemp, *Magazyn*, I, x-xii, 29-33. Van der Kemp, *Magazyn*, VIII, Aehangzel, x-xii. Wijn, *Het krijgswezen*, 88.

van Holland expliciet de militaire rechtspraak, maar beperkter dan voorheen. Het betrof slechts delicten die 'sua natura' geheel militair waren of door militairen onderling waren begaan. Mouterij, vechtpartijen tussen compagnieën, verraad en soortgelijke delicten die een gevaar vormden voor de algemene orde vielen onder Oranje, het Hof van Holland en de gedeputeerden van de Staten.²⁸⁾

Er bleef desondanks veel ruimte voor meningsverschillen tussen burgers en militairen over de rechtsbevoegdheid. In de praktijk was het persoonlijk gezag van Oranje van groot gewicht.²⁹⁾ Na diens dood in juli 1584 konden de Staten van Holland in hoge mate hun macht doen gelden. Dat in augustus 1584 de jurisdictie over alle militairen was opgedragen aan een nieuwe Raad van State, veranderde hier niets aan. Regelmatig botsten het civiele en het militaire gezag over de grenzen van hun respectievelijke rechtspraak, hetgeen in ieder geval tot in de jaren 1590 voortduurde.³⁰⁾

De Staten-Generaal vanaf 1576

Eind 1576 brachten de Staten-Generaal eigen troepen op de been, ter bestrijding van zowel muitende Spaanse soldaten als Oranjes rebellen. Voor hun veldleger stelden zij onmiddellijk een 'auditeur' en 'capitaine de justice' aan. Het koninklijke leger in de Nederlanden, dat meestal het Spaanse leger wordt genoemd, volgde hierin pas onder de prins van Parma in 1578.³¹⁾ Het is onduidelijk of de Nederduitse eenheden van de Staten-Generaal aanvankelijk het malefijtsrecht hanteerden. In de resoluties van de Staten-Generaal worden nooit scholtissen genoemd, zodat de militaire rechtspraak vrijwel zeker de Hollandse ontwikkelingen volgde. Dit was wellicht door toedoen van Oranje die in 1577-1578 veel invloed in dit orgaan wist te verwerven.³²⁾

De Staatse veldmaarschalk bleef net als zijn Habsburgse voorgangers hoofd van de militaire justitie. Vanaf 1581 was dit Joost de Zoete de Lake, heer van Villers, die bijvoorbeeld in juli 1588 opdracht kreeg een geschil tussen twee officieren te onderzoeken, die 'den zelve Heer Marschalk en Krygsrade' vervolgens moesten berechten.³³⁾ Dit laatste wijst erop dat de veldmaarschalk ook voorzitter bleef van de krijgsraad te velde zoals die in 1555 door Karel V was geformaliseerd.

Eind jaren 1580 leidden politieke omstandigheden tot een aantal veranderingen in de militaire justitie. Villers sneuvelde in 1589 en er kwam geen nieuwe veldmaarschalk. Graaf Maurits van Nassau - zoon van Oranje en sedert 1585 stadhouder van Holland en Zeeland

²⁸⁾ Van der Kemp, *Magazyn*, I, x-xii, 29-33, 35-36. Van der Kemp, *Magazyn*, VIII, Aenhangzel, x-xii. Wijn, *Het krijgswezen*, 88. *Resolutiën van de Heeren Staten van Hollandt en Westvrieslandt*, 18 mei 1575, 28 april 1576. K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994) 99.

²⁹⁾ Oranje aan Hof van Holland, 5 februari 1584, WVO 9754. Antwoord van het Hof, 28 februari 1584, WVO 9759. Oranje aan Hof, 26 april 1584, WVO 9799. Antwoord van Hof, 9 mei 1584, WVO 9800.

³⁰⁾ Instructie Raad van State, 18 augustus 1584, Van der Kemp, *Magazyn*, I, 53-54. Extracten resoluties Zeeland, 28 februari, I, 6, 7 maart 1585, Ibidem, 54-56. Leiden 1587, Ibidem, VIII, Aenhangzel, xiv-xvii. Jaren 1590, Ibidem, I, 133-143, 144-145, 148-155, 158. F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands, 1586-1587* (Utrecht 1988) 183.

³¹⁾ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1607* (RSG). N. Japikse ed. I (Den Haag 1915) 93, 102, 103, 351, 378; II, 168, 174, 229; III, 99; IV, 72-73, 78, 154; V, 219, 220. Robaulx, *Étude*, 63, 145-147, 156, 172-173.

³²⁾ Vgl. de door Oranje opgestelde 'Estat estant trouve necessaire pour le maintienement des affaires publiques et pour tenir bon ordre et discipline entre les gens de guerre...', vermoedelijk 1578, KHA, A 11/XII 5.

³³⁾ 'Memorie over de militia van den staat, toegeschreven aan S. van Slingeland', Van der Kemp, *Magazyn*, III, 115. Swart, *Krijgsvolk*, 101.

- nam de gelegenheid waar diens bevoegdheden inzake militaire justitie grotendeels over te nemen. Hij liet zich alle militaire vonnissen toesturen en hield zich het recht voor deze te herzien of terug te sturen. De krijgsraad te velde diende hem hierin als adviesorgaan. Na 1590 institutionaliseerde deze krijgsraad en zetelde in Den Haag als er geen leger te velde was. Als Hoge Krijgsraad bleef dit college permanent hier gevestigd.³⁴⁾ Het kreeg in plaats van de veldmaarschalk weliswaar een nieuwe voorzitter, maar deze was duidelijk ondergeschikt aan Maurits. De jonge graaf, die nog geen militaire reputatie had om zijn gezag te schragen, poogde zo zijn macht en invloed over het leger te vergroten. De Raad van State, die in de nieuwe instructie van april 1588 hernieuwd de rechtspraak over het krijgsvolk was opgedragen, werd naar het tweede plan verdrongen.³⁵⁾

De Staatse 'auditeur du camp', in 1586 nog gedocumenteerd, verdween. De advocaat-fiscaal, vanaf oktober 1588 de 'licentiaet in de rechten' Anthonis Duyck, nam diens functie over en fungeerde als aanklager bij de krijgsraad te velde. Duyck ontving zijn gage van het gewest Holland. De 'capitaine de justice' bleef als provoost-generaal van het leger voortbestaan.³⁶⁾ De provoosten verbonden aan garnizoenen behielden eind jaren 1580 hun rol als aanklagers, maar moesten toenemend juridisch geschoolde burgers naast zich dulden in vorm van plaatselijke auditeurs-militair. Dit culmineerde in een door de Raad van State in 1600 uitgevaardigde instructie. Hierin kregen lokale auditeurs de rol van openbaar aanklager, adviseur en secretaris voor de garnizoenskrijgsraden toebedeeld. Deze instructie, waarschijnlijk een gevolg van ontevredenheid van de burgers over de kwaliteit en aard van de militaire rechtspraak en de handhaving van de discipline in garnizoensplaatsen in de jaren 1590, was de opmaat voor een netwerk van lokale auditeurs-militair die elk een district bedienden.³⁷⁾ De provoosten bleef slechts het eigenlijke politiewerk en de zorg voor de uitvoering van vonnissen.

Het koninklijke leger dat in de jaren 1567-1573 onder de hertog van Alva opereerde, volgde bestaande Habsburgse bepalingen inzake de militaire rechtspraak en nieuwe die door de hertog en zijn opvolgers werden opgesteld. Het lijkt erop dat Alva voor het veldleger geen 'auditeur' en 'capitaine de justice' had aangesteld. De afzonderlijke regimenten spraken op traditionele wijze recht. De Nederduitse regimenten van de baron van Hierges en de graaf van Megen beschikten hiertoe over de gebruikelijke scholtis en provoost.³⁸⁾ De andere regimenten en tercio's hadden een eigen provoost. Maar deze juridische structuur was niet opgewassen tegen enorme betalingsachterstanden en andere grieven van soldaten

³⁴⁾ M.L. Dorreboom, 'Gelijk hij gecondamneert word mits deezen'. *Militaire strafrechtspleging bij het krijgsvolk te lande, 1700-1795* (Amsterdam 2000) 75-76. Wijn, *Het krijgswezen*, 90, 114-115.

³⁵⁾ Commissieboek Raad van State 1591-1599, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1525, fol. 156-156v. Wijn, *Het krijgswezen*, 90-91.

³⁶⁾ R. Fruin ed., 'Jaarnaal van Splinter Helmich, soldaat en later hopman in dienst van den lande, van 1572 tot 1589', *Kroniek van het Historisch Genootschap* 31 (1875) 159-281, aldaar 272-273. RSG IV, 72-73. Commissieboek 1588-1591, NA, Raad van State, nr. 1524, fol. 10-10v, 13-13v, 41-42. Wijn, *Het krijgswezen*, 97. Commissieboek Raad van State 1591-1599, NA, Raad van State, nr. 1525, fol. 32-32v.

³⁷⁾ Wijn, *Het krijgswezen*, 97-98, 100. Instructie provoosten, 20 maart 1591, *Recueil van verscheide Placaaten, Ordonnantien, Resolutien, Instructien, Ordres en Lysten, betreffende de saaken van den Oorlog te lande en te water* I (Den Haag z.j.) nr. 22 (art. 2). Instructie auditeurs, 16 juni 1600, *Recueil* I, nr. 20 (art. 2). Het commissieboek over 1600-1640, NA, Raad van State, nr. 1626 is zoek, maar de index hierop toont vele aanstellingen voor auditeurs.

³⁸⁾ Robaulx, *Étude*, 60-61, 63. Regimenten Hierges en Megen, 16 november 1578, Nationaal Archief, Den Haag, Kamer der Beden der Generaliteit 1576-1581, inv. nr. 31. Fernando Javier González de León, *The road to Rocroi: the Duke of Alba, the Count Duke of Olivares and the high command of the Spanish Army of Flanders in the Eighty Years War, 1567-1659* (Proefschrift Johns Hopkins University, Baltimore 1992) 73.

die leidden tot wangedrag jegens de bevolking en mouterij, met als dieptepunt de grote mouterij en plundering van Antwerpen in 1576.³⁹⁾

Het is mogelijk dat bij de aanstelling van lokale auditeurs voor het Staatse leger het koninklijke leger als voorbeeld had gefungeerd. Vanaf 1580 had de prins – na 1586 hertog – van Parma aan alle regimenten, tercio's en garnizoenen een auditeur toegevoegd. In mei 1587 codificeerde de hertog de nieuwe militaire rechtspraak van zijn leger. Nieuw was dat Parma de rechtspraak uit handen van zijn kolonels en kapiteins had genomen. Zijn auditeurs waren namelijk, in tegenstelling tot hun latere Staatse tegenhangers, volwaardige militaire rechters.⁴⁰⁾ Parma liet echter een belangrijke uitzondering bestaan: zowel de Hoog- als Nederduitse troepen behielden hun traditionele rechtspraak. Wel bepaalde hij dat in civiele zaken tegen Duitsers burgers en niet-Duitse militairen die vonden dat zij geen recht hadden gekregen van de regimentsrechtbank, beroep mochten aantekenen bij de veldmaarschalk of de auditeur-generaal.⁴¹⁾

Aan de zijde van de opstandige gewesten bleef Oranjes besluit uit 1573-1574 om de rechtspraak over zijn soldaten aan de kapiteins op te dragen gehandhaafd. Het relevante artikel 65 van de Staatse krijgswet van 1590 komt zeer sterk overeen met Oranjes bepaling uit 1574. Beide maken duidelijk dat de extraordinaire procedure standaard was. Een verschil was dat in 1590 naast kapiteins ook luitenants en vaandrigs expliciet genoemd werden als mogelijke rechters.⁴²⁾ Artikel 65 vormde de grondslag voor de garnizoenskrijgsraden die onder de Republiek in geval van vergrijpen moesten worden samengesteld. Maar in deze gedecentraliseerde staat vonden deze krijgswetraden niet onmiddellijk overal ingang. De oostelijke en noordelijke gewesten hielden langer vast aan de oude tradities of restanten daarvan.

Gelre, Friesland en Groningen

In het hertogdom Gelre bleef de landsknechtenrechtspraak gedurende de jaren 1580 en 1590 bestaan, zij het dat de door Holland gedomineerde centrale regeringsorganen grotere invloed verwierven. Vanaf 1582 was Georg Wachtmeister scholtis van het regiment van de Gelderse stadhouders. In 1594 volgde Gerrit van Remunt hem op. Het gebruik van het malefijtsrecht blijkt uit de aanstellingen van deze twee functionarissen en is ook in de praktijk voor de jaren 1580 gedocumenteerd. Vanaf 1589 benadrukte de Raad van State echter zijn gezag over de scholtis en de rechtsgeldigheid van zijn eigen regelingen over de krijgsdiscipline naast het malefijtsrecht. Uiterlijk in 1606 waren in Gelre onder Hollandse invloed garnizoenskrijgsraden actief en lijkt de traditionele rechtspraak definitief begraven.⁴³⁾

³⁹⁾ Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' wars* (2e druk; Cambridge etc. 2004) 168-173, 233-235.

⁴⁰⁾ Roger Aubert, 'Les débuts de la surintendance de la justice militaire dans les Pays-Bas espagnols', in: *Miscellanea historica*, 491-505, aldaar 491-493. Lucienne Van Meerbeeck, *Inventaire des Archives des tribunaux militaires* (Gembloers 1939) 7-8, 9-13. *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden II* (Brussel 1994) 903. Edict 1587, Koninklijke Bibliotheek, Brussel (KBB), Handschriften, nr. 12622-12631, fol. 148-163.

⁴¹⁾ Vgl. Parker, *The Army of Flanders*, 134, 169-170 en Léon van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, Gouverneur-Général des Pays-Bas (1545-1592) II* (Brussel 1934) 321 en V, 30. Edict 1587, KBB, Handschriften, nr. 12622-12631, fol. 160-160v (art. 35).

⁴²⁾ Krijgsartikelen 1574, WVO 11450. Artikelen 1590, Wijn, *Het krijgswet*, 556. Swart, *Krijgsvolk*, 103.

⁴³⁾ Commissie Wachtmeister 1582, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1523, fol. 68-68v. Gelderse stadhouder aan kapiteins, 9 oktober 1583, Huisarchief Bergh, 's-Heerenberg, nr. 374 (brief 7980). 'Puncte' rechtsdag, ARAB, Handschriften, nr. 2841, fol. 363-365v. Commissie Wachtmeister 1589, NA, Raad van State, nr. 1524, fol. 62-62v. Commissie Remunt 1594, NA, Raad van State, nr. 1525, fol. 73-74. Garnizoenskrijgsraad te Doesburg 1606, Gelders Archief, Archief van de Staten van het Kwartier Zutphen, nr. 128. Vgl. Dorreboom, 'Geljik', 66-67.

Friesland had tot 1775 een eigen Krijggerecht, dat in de jaren 1580 was ontstaan en niets anders was dan een geïnstitutionaliseerde regimentsrechtbank naar landsknechtenmodel. Het Gerecht zetelde vanaf 1596 permanent te Leeuwarden en was traditioneel samengesteld met een scholtis (Gerechtsschout) als voorzitter, een gerechtswifel (weibel) en een gerechtsschrijver (secretaris). De provoost bleef in Friesland aanklager; auditeurs-militair kwamen hier niet voor. Voor strafprocessen bleef de ordinaire procedure bewaard.⁴⁴⁾ Wel duurden rechtszaken nog maar een dag en niet meer drie dagen. Bovendien viel het Krijggerecht onder gezag van Gedeputeerde Staten van Friesland die alle functionarissen benoemden. De stadhouder kon hier nog invloed op uitoefenen maar het recht om als kolonel van het Friese regiment de regimentsrechtbank zelfstandig te benoemen was hij kwijt. De Raad van State in Den Haag kwam er geheel niet aan te pas. Alle functionarissen van het Krijggerecht waren nu burgers en meestal juristen.⁴⁵⁾

Het Gerecht omvatte ook twee assessoren die in civiele zaken samen met de Gerechtsschout als rechter optraden. Als beroepsinstantie hierin dienden Gedeputeerde Staten en niet de Hoge Krijgsraad in Den Haag. In strafzaken bestond geen beroepsmogelijkheid, maar de stadhouder moest het vonnis goedkeuren, een restant van zijn oude bevoegdheden als kolonel van het regiment. Het Krijggerecht deed voor strafprocessen het voorbereidende werk waarna een krijgsraad ('Malefeytses Camergerecht') werd geformeerd, waarin naast de leden van het Gerecht officieren zitting hadden. Ruzie over de afbakening van de militaire jurisdictie bestond ook hier. Het Hof van Friesland wenste de reikwijdte van het Krijggerecht zoveel mogelijk te beperken. Tot 1753 had het Hof het recht om niet-militaire delicten te berechten als ze de vervolging eerder opnamen dan het Krijggerecht.⁴⁶⁾

Groningen kreeg in 1594 een Krijggerecht, na de inname van de stad door Staatse troepen. Het personeel en functioneren hiervan waren vrijwel identiek aan dat van Friesland. De Staten van Groningen benoemden alle functies, maar de 'Gerechtsscholtis', zoals hij hier heette, ontving ook een akte van aanstelling van de Raad van State. Hierin claimde de Raad hetzelfde gezag dat hij vanaf 1589 Gelre had. In de praktijk had hij echter nauwelijks invloed in Groningen.⁴⁷⁾ Tot 1700 waren Gedeputeerde Staten beroepsinstantie in civiele zaken die meer dan honderd gulden betroffen. In strafprocessen was geen appèl mogelijk, wel konden de Staten het vonnis opschorten. De stadhouder was in Groningen blijkbaar geheel niet betrokken bij de militaire rechtspraak. Strijd om de jurisdictie bestond over de competentie in strafzaken en over het appèl in civiele zaken. Het bestuur van de stad Groningen toonde soms erg weinig respect voor het Krijggerecht en was dan niet te beroerd om zich zelfs zuiver militaire delicten toe te eigenen.⁴⁸⁾

Het Groningse Krijggerecht functioneerde vanaf 1749 niet meer. Vanaf dat jaar had ook Groningen een garnizoenskrijgsraad met een auditeur-militair als aanklager en secretaris. Friesland volgde tenslotte in 1775 en daarmee waren de laatste resten van de landsknech-

⁴⁴⁾ A.G. Bosch en A.P. van Nienes, 'Het Krijggerecht der Friese en Nassause Regimenten (circa 1583-1775)', *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 3 (2001) 233-249, aldaar 233-236, 238-242, 243. Vgl. H.L. Wichers, *Verklaring van het Tractaat van de Reductie van de stad Groningen aan de Unie van Utrecht* II (Groningen 1796) 261-262. L. Mulder, 'Eene bijdrage tot de kennis der militaire regtspleging in het laatst der 16^e eeuw', *Het vaandel* 2^e reeks, 2 (1861-1862) 46-62, aldaar 50-51 en 58-59.

⁴⁵⁾ Bosch en Van Nienes, 'Het Krijggerecht', 236-238, 241-242. Mulder, 'Eene bijdrage', 50-51, 58-59.

⁴⁶⁾ Bosch en Van Nienes, 'Het Krijggerecht', 236-239, 240, 242-248.

⁴⁷⁾ Ibidem, 234. Wichers, *Verklaring* II, 262-263, 264-265, 266-267. Aanstelling 'Gerechtsscholtis', NA, Raad van State, nr. 1525, fol. 122-122v. Swart, *Krijgsvolk*, 105-106.

⁴⁸⁾ *Ordonnantie, Op de forme van procederen in Civile en Criminale saecken, met den Taux. voor Het Crijchs Gerecht binnen Groningen*, 1627, in: Groninger Archieven, Staten van Stad en Lande, nr. 482. Wichers, *Verklaring* II, 263-266, 268, 270.

tenrechtspraak in de Nederlanden verdwenen. Hoewel beide gewesten dus tot in de achttiende eeuw militaire rechtbanken bezaten die buiten de hiërarchie van garnizoenskrijgsraden in de rest van de Nederlanden stonden, golden de krijgsgeschiedenissen van 1590, die tot 1799 dienst deden, voor al het Staatse krijgsvolk. Deze waren ook in Groningen en Friesland de wettelijke grondslag voor strafprocessen, zodat er ondanks de verschillen toch sprake was van een zekere eenheid in de militaire rechtspraak voor de gehele Republiek.⁴⁹⁾

Conclusie

De boven geschetste transformatie van de militaire rechtspraak in de Nederlanden past in een proces van geleidelijke staatsvorming, waarbij de overheid poogde haar macht uit te breiden over de troepen die ze in dienst had genomen. De drijfveer was de behoefte om het wangedrag van de krijgslieden in te perken; voortdurende klachten van burgers en boeren instigeerden een streven naar betere discipline en controle. Dit proces was in ieder geval in de jaren 1550 reeds begonnen onder Karel V en Filips II, maar versnelde na 1572 in de opstandige provincies. Voor Willem van Oranje was de behoefte aan beter controleerbare en gedisciplineerde soldaten acuut. Het slechte gedrag van zijn soldaten dreigde de steun voor zijn zaak en de wil en mogelijkheid om deze te financieren te ondermijnen. Oranje schafte de landsknechtensysteem met bijbehorende rechtspraak, dat een sterk corporatief karakter had en was gebaseerd op keizerlijk malefijtsrecht, volledig af. Hij gaf de rechtspraak uitsluitend in handen van officieren, waarmee de prins de basis legde voor de garnizoenskrijgsraden zoals die tot het einde van de Republiek in 1795 bestonden. De ordinaire procedure in strafprocessen, waarin verdachten recht hadden op een weerwoord en verdediging en die buiten het leger allang zeldzaam was geworden, verdween nu ook hier. Boven de garnizoenskrijgsraden stond de Hoge Krijgsraad, die uit de in 1555 door Karel V geformaliseerde krijgsraad te velde was voortgekomen.

De behoefte het wangedrag van de soldaten te beteugelen verklaart ook waarom na 1550 juridische geschoolde burgers een steeds grotere rol in de militaire rechtspraak gingen spelen. Dit begon in de Nederlanden in 1553 met de 'auditeur du camp' en zette onder Parma in de jaren 1580 in het koninklijke leger door. Het gewest Holland, dat in de loop van de jaren 1580 toenemend de centrale instituties domineerde, was zonder twijfel de drijvende kracht achter de juridisering en professionalisering van de militaire rechtspraak die in het gebied van de Republiek plaatsvond. Vanaf 1600 was de functie van aanklager bij de garnizoenskrijgsraden ontnomen aan de militairen en aan plaatselijke auditeurs opgedragen.

In de oostelijke en noordelijke provincies van de Republiek bleven oude tradities langer bewaard. Friesland en Groningen behielden tot in de achttiende eeuw geïnstitutionaliseerde regimentsrechtbanken naar model van de landsknechten. Deze bestonden echter uit door Gedeputeerde Staten benoemde burgers en niet meer uit militairen. De ordinaire procedure bleef in deze gewesten wel gehandhaafd. De reden hiervoor is dat terwijl Holland met Brabant en Vlaanderen tot de kerngewesten van de Habsburgse Nederlanden behoorde, Friesland en de Oostelijke Nederlanden nauwer aan Westfalen waren verbonden en zich hevig en met succes verzetten tegen verdere integratie. De 'verrechtelijking' was in de kerngewesten veel verder voortgeschreden. Daarbuiten hielden gewonterechtelijke structuren beter stand.⁵⁰⁾

De opstandige Nederlanden liepen in de geschetste ontwikkelingen voorop. Een goe-

⁴⁹⁾ Bosch en Van Nienes, 'Het Krijggerecht', 236, 243. Wichers, *Verklaring II*, 269, 271-272.

⁵⁰⁾ Hugo de Schepper, *'Belgium Nostrum' 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerpen 1987) 10, 12, 16-17. F. Postma, 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande 1541-1557', *BMGN* 120 (2005) 1-27, aldaar 26-27.

de vergelijking is mogelijk met het Duitse Rijk, waar de landsknechtenrechtspraak ook gangbaar was. Hier vervulden vanaf circa 1600 niet meer militairen maar rechtsgeleerden de positie van scholtis. Daarna verdwenen tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) de regimentsrechtbanken. Ter vervanging ontstonden krijgsraden voorgezeten door een juridisch geschoold auditeur en gedomineerd door officieren.⁵¹⁾ De snellere ontwikkelingen in de Republiek weerspiegelen het enorme belang van met name de Hollandse steden in de Opstand; zij waren de ruggengraat en financiers van de strijd en hadden de politieke en maatschappelijke macht om veranderingen af te dwingen.

---

⁵¹⁾ Peter Burschel, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts. Sozialgeschichtliche Studien* (Göttingen 1994) 143-145. Baumann, *Landsknechte*, 210.